
**JUGOSLOVENSKA
KOMISIJA ZA ISTINU
I POMIRENJE
2001—?**

DEJAN ILIĆ

I. PREDISTORIJA

Događaji u Srbiji s kraja prošlog i početka ovog veka ne mogu se razumeti ako se, pored ostalog, ne odgovori i na ova dva pitanja: a) kako je moguće da se režim SPS-a i Slobodana Miloševića – koji su demonstranti srušili za samo nekoliko sati, od podneva do osam sati uveče petog oktobra 2000. godine – održavao na vlasti čitavu deceniju; i, u vezi s tim, b) zašto veliki protesti protiv tog režima nekoliko godina pre 2000. nisu doveli do istog ishoda.

Kraj 1996. i početak 1997. godine u Srbiji bili su obeleženi masovnim protestima protiv vlasti Socijalističke partije Srbije i njenog tadašnjeg predsednika Slobodana Miloševića. Građani su preplavili ulice i trgove mnogih gradova u Srbiji zahtevajući od Miloševića i njegovih partijskih drugova da priznaju rezultate lokalnih izbora, održanih u jesen 1996, na kojima su opozicione stranke osvojile većinu glasova. Poslednjih dana decembra 1996. i prvih dana januara 1997. očekivanja građana koji su učestvovali u demonstracijama daleko su premašila zahteve za priznanje rezultata lokalnih izbora. Podstaknuto velikim brojem učesnika u protestima, njihovom upornošću i relativno dobrom organizacijom, kao i činjenicom da su demonstranti istrajali u svojim zahtevima duže od dva meseca, među građanima je jačalo uverenje da su dani Miloševićeve vlasti odbrojani. Međutim, kada se učinilo da je sateran u ćošak, Milošević je neočekivano lako našao izlaz: jednostavno je priznao izborne rezultate. Mesecima posle protesta, u vakuumu političke depresije, analitičari u Srbiji pokušavali su da objasne zašto opozicione stranke i građani koji su učestvovali u protestima nisu ostvarili svoj cilj: uprkos priznanju pobeđe kandidata opozicionih stranaka na lokalnim izborima, protest nije uspeo jer ključni, mada ne i jasno postavljen cilj protesta – rušenje Slobodana Miloševića i Socijalističke partije Srbije s vlasti – nije bio ispunjen.

Godinu dana posle protesta, u februaru 1998. godine, Drinka Gojković ponudila je neočekivano objašnjenje

nje za neuspeh protesta:¹ ona je istakla neposrednu vezu između neispunjenja najvažnijeg cilja protesta, s jedne, i izbegavanja da se postavi pitanje odgovornosti za ratne zločine počinjene u etničkim sukobima koji su usledili posle raspada Jugoslavije, s druge strane. Gojković tvrdi da je politička koalicija koja je bila na čelu protesta morala da ima čvrst oslonac koji bi joj osigurao zajedništvo i ublažio napetosti koje su proizlazile iz suštinske različitosti koalicionih partnera. Ta tačka, objašnjava dalje Gojković, morala je da bude neka vrsta zajedničkog političkog cilja koji bi sezao dalje od priznanja izbornih rezultata kao razloga za okupljanje i samog okupljanja kao sredstva za uklanjanje Miloševića s vlasti. “Bilo bi ne samo najlogičnije, nego i najpotrebnije”, kaže Gojković, “da je takav projekt nađen u raščišćavanju guste magle nacionalizma i rata” (Gojković, 1998: 137). “Takva polazna tačka označila bi – na stranu sve ostalo – ubedljivo razgraničenje u odnosu na vlast koja se želela skinuti” (*ibid.*). Bez takve tačke okupljanja, zaključuje Gojković, protesti su bili osuđeni na neuspeh.

Pri kraju svoje analize, Gojković je pokušala i da objasni nesposobnost koalicionih partnera da rasteraju “nacionalističku maglu”. Za tu svrhu, ona je upotrebila pojam “kognitivnog bloka” i njime označila “mentalnu zatvorenost” unutar skućenog okvira koji čine nacionalni fantazmi. Nemoć da se iz tog okvira izađe, “nerazumevanje realnosti i nesposobnost da se odgovori njenim istinskim izazovima”, koje Gojković uočava u ponašanju koalicionih partnera,

navele su je na pesimistički zaključak: vođe protesta, kao god i režim, nisu u stanju da se suoče sa stvarnošću srpske odgovornosti za raspad Jugoslavije i ratove koji su potom izbili. Upravo ova nesposobnost osujećuje opoziciju u demokratskom menjanju Srbije, budući da je demokratija suštinski utemeljena na principima odgovornosti (*ibid.*: 140).

Gledano iz perspektive petooktobarskih događaja 2000, izgleda međutim kao da je Drinka Gojković ponudila potpuno pogrešno objašnjenje za neuspeh zimskih protesta i ukazala na krive razloge za krah opozicione koalicije. Oktobarske demonstracije – za neke i “revolucija” – postigle su svoj cilj iako, ponovo, nijedan od njihovih vođa nije postavio pitanje o krivici za počinjene ratne zločine i masivna kršenja ljudskih prava, kao god ni o ključnoj ulozi srpske strane u jugoslovenskoj krizi.

Pa ipak, s obzirom na to da je državna Komisija za istinu i pomirenje osnovana dekretom novoizabranog predsednika savezne države već u martu 2001, samo nekoliko meseci posle smene vlasti, može se tvrditi da su nosioci demokratskih promena u Srbiji bili potpuno svesni velikog značaja koji pitanja u vezi s krivicom i odgovornošću zapravo imaju u izgradnji demokratske Srbije. Iz tog ugla gledano, osnivanje komisije izgleda kao pokušaj uklanjanja “kognitivnog bloka”: rezultati komisije trebalo je da pomognu akterima na političkoj sceni, kao i građanima Srbije, u demokratskom menjanju društva.

1 Drinka Gojković, “Za početak, skica”, *Reč* br. 42, februar 1998, str. 135–141; dostupno i na <http://host.sezampro.yu/rec/9802/REC98024.htm>

Nažalost, i površan pogled na rezultate trogodišnjeg rada Komisije – proglašenjem Državne Zajednice Srbija i Crna Gora 2003. Komisija je naprosto nestala gotovo bez ikakvog traga o svojim aktivnostima ili izveštaja o događajima kojima je trebalo da se bavi – dovoljan je da se zaključi da “kognitivni blok” nije uklonjen, to jest da su, rečima Drinka Gojković, “nacionalni fantazmi” ponovo prevladali. Štaviše, ako se u obzir uzmu događaji iz perioda 2001–2003, koji se gotovo poklapa sa vremenom postojanja Komisije, teško je odoleti utisku da je analiza događaja iz 1996/1997. koju je ponudila Drinka Gojković primenljiva i na period posle 2000. Ubistvo premijera Zorana Đinđića u martu 2003, kao i rezultati parlamentarnih izbora iz decembra 2003, koji jasno pokazuju jačanje podrške desno orijentisanim strankama, mogu se razumeti kao posledice mentalne zatvorenosti unutar okvira nacionalnih fantazama – zatvorenosti koja i dalje sprečava demokratske promene i čini neizvesnom budućnost Srbije. Može se u ovom razmišljanju otići i korak dalje: u poređenju sa nacionalističkom “mentalnom zatvorenosću” koja i dalje duboko prožima političko delovanje u Srbiji, Slobodan Milošević bio je tek neznatna prepreka za demokratske promene. Rad državne komisije za istinu i pomirenje dobar je primer za ovakva kretanja.

U narednim poglavljima opisaću formiranje i trogodišnji rad jugoslovenske Komisije za istinu i pomirenje; ponudiću i razloge za njen neuspeh: Komisija nije došla ni blizu bilo kakve istine, niti je doprinela bilo kakvom pomirenju.

S obzirom na to kako je Komisija osnovana i pod kojim uslovima je radila, ona nije bila

osuđena na neuspeh samo zbog nacionalnih fantazama iz čijih okvira nikako nije mogla da iskorači. U razloge za neuspeh komisije mora se ubrojati najmanje još jedan: Komisija je napravljena po uzoru koji nije bio prikladan za posao koji je ona trebalo da obavi. Taj uzor bila je južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje. Otuda je moguće tvrditi da je jugoslovenska komisija bila izložena dvama oprečnim ali uzajamno zavisnim uticajima, što ju je na kraju moralo odvesti u ćorsokak. Ovi uticaji u uskoj su vezi sa dva jasno oblikovana diskursa: a) diskursom nacionalnih fantazama i b) diskursom ljudskih prava, u onom njegovom posebnom vidu koji se tiče tranzicione pravde i rada komisija za istinu. Ukratko ću opisati ove diskurse i njihovo uzajamno delovanje, s namerom da pokažem da su oba, na različite načine stremeci “uklanjanu” kognitivnih blokova, uslovlila neuspeh Komisije.

2. “KOGNITIVNI BLOK”

Termin “kognitivni blok” odnosi se na nemoćnost suočavanja sa stvarnošću, to jest na nesposobnost da se uoče, razumeju i reše stvarni problemi, što čini da akteri koji su izloženi delovanju kognitivnog bloka nisu u stanju da prihvate odgovornost za nerešavanje problema. U slučaju sukoba koji su izbili posle raspada Jugoslavije, ovaj termin upućuje na postojanu nespremnost političara u Srbiji, kao i velikog broja građana Srbije, da prihvate činjenice u vezi sa raspadom Jugoslavije i događajima koji su zatim usledili, kao i svoju odgovornost za njih. Ova nespremnost kreće se od iskrivljenih tumačenja događaja do delimičnog ili potpunog poricanja da se nešto zaista dogodilo. U drugoj polovini

aprila 2001. godine Svetlana Logar i Srđan Bogosavljević² sprovedli su istraživanje javnog mnjenja na uzorku od 2.173 ispitanika iz Beograda, Vojvodine i centralne Srbije (Logar i Bogosavljević: 7), čiji rezultati daju sliku o tome kako građani Srbije vide događaje iz devedesetih.

Krenimo od početaka ratova: u svojim komentarima rezultata istraživanja Logar i Bogosavljević ističu da je gotovo neverovatan vremenski raspon obuhvaćen odgovorima koje ispitanici daju na pitanje kad su izbili sukobi (*ibid.*: 33). Početak sukoba u Sloveniji ispitanici smestaju između oktobra 1989. i marta 1993, što je zaprepašujuće s obzirom na činjenicu da je čitav sukob trajao desetak dana, krajem juna i početkom jula 1991. Prema mišljenju ispitanika, rat u Hrvatskoj započinjao je između januara 1990. i juna 1993, iako je bio okončan januara 1992. Vensovim mirovnim predlogom, osam meseci nakon izbijanja. Rat u Bosni i Hercegovini prema mišljenju nekih ispitanika izbio je u januaru 1990. i trajao je do marta 1998, gotovo tri godine pošto je zaista bio završen. Ipak, više od pola ispitanika, 53,2% njih, zna da je ovaj rat započeo u aprilu 1992. Što se sukoba na Kosovu tiče, 61,9% ispitanika njegov početak poistovećuje s početkom akcije NATO-a protiv Jugoslavije u martu 1999, bez obzira na sukobe širih razmera između regularnih jedinica Srbije i Jugoslavije i većih grupa naoružanih Albanaca koji su prethodili napadu NATO-a (*ibid.*: 24–25). Logar i Bogosavljević kažu da, iako nema jasnog konsenzusa o tačnom

početku sukoba, ipak iznenađuje to što oko polovine ispitanika navodi datume koji su izuzetno daleko od bilo kog datuma o kom ima smisla razgovarati (*ibid.*: 33).

Hronološka zbrka oko početaka sukoba samo je detalj na haotičnoj slici koju ispitanici imaju o devedesetim. Vremensku dezorijentaciju prati neznanje o posledicama sukoba. Oko 70% ispitanika ne zna ili neće da kaže koliko je ljudi bilo primorano da napusti svoje kuće u Bosni i Hercegovini, koliko je ljudi ubijeno u Sarajevu, ili koliko je ljudi ubijeno u Srebrenici (*ibid.*: 7). Ako bismo pomislili da je ljudima neugodno da govore o žrtvama nasilja koje je počinila srpska strana, od te bismo pomisli morali da odustanemo jer gotovo 49% ispitanika ne zna koliko je Srba proterano iz Hrvatske, 57,1% ne zna koliko je Srba proterano iz mesta stanovanja u Bosni i Hercegovini, a 49,1% ne zna taj podatak u vezi sa Kosovom (*ibid.*: 26). I objašnjenje da ljudi jednostavno nisu informisani mora se odbaciti. Naime 91,5% ispitanika čulo je za to da su ljudi u Sarajevu gađani iz snajpera, ali tek 54,7% njih veruje da je tako zaista bilo; 80,7% ispitanika je čulo da su Srbi bacili minu na pijacu na Markalama u Sarajevu, ali samo 11,2% veruje da se to dogodilo; 80,7% ispitanika je čulo da su albanski civili pobijeni u selu Račak, ali 22,8% veruje u to (*ibid.*: 22).

Na prvi pogled čini se da se slučaj Srebrenice ne uklapa u ovu sliku: 78,6% ispitanika je čulo za to da je velik broj Muslimana ubijen u Srebrenici a 60,8% njih (to jest 48% od ukupnog broja ispitanika) veruje u to (*ibid.*: 22). Među-

2 Svetlana Logar and Srđan Bogosavljević, "Viđenje istine u Srbiji", *Reč* br. 62, jun 2001, str. 7–34; dostupno i na <http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/62/5.pdf>

tim, izgleda da je među ovih 60,8% izuzetno malo onih koji se pitaju da li neko treba da odgovara za masakr u Srebrenici. Naime, na pitanje ko je učinio najviše za srpsku stvar, ovi ispitanici navode Mladića, Karadžića, Arkanu i Miloševića kao nacionalne junake (*ibid.*: 21). Logar i Bogosavljević ukrstili su podatke o Srebrenici i o srpskim nacionalnim junacima i evo šta su dobili:

Pokazuje se, međutim, da 61% onih koji veruju u događaje u Srebrenici istovremeno smatra da su Mladić (25%), Karadžić (17%), Arkan (14%) i Milošević (6%) branitelji srpstva. Sa stanovišta građana, ovako stoje stvari: oko 52% odsto populacije ne veruje da je u Srebrenici ubijen velik broj civila Muslimana/Bošnjaka; od 48% onih koji veruju oko 30% u Mladiću, Karadžiću, Arkanu i Miloševiću vidi branitelje, a ne zločince (pa ostaje otvoreno pitanje šta je to u šta oni zaista veruju, jer zločin čine zločinci, a ne heroji-branitelji). (*ibid.*: 9–10)

Moguće je zaključiti i sledeće: ovi podaci otkrivaju prećutno odobravanje masakra, to jest uverenje da je masakr počinjen zarad zaštite nacionalnog interesa (u koji bi, recimo, mogla da spada i osveta kao poseban vid vršenja pravde). Međutim, do danas niko nije eksplicitno izrekao da su oni koji su pobili ljude u Srebrenici učinili to za dobro srpske nacije. To svakako ne isključuje mogućnost da ima onih koji tako misle i na taj način pravdaju zločin u Srebrenici. Ali, dok god takvo mišljenje nije eksplicitno i javno, treba pretpostaviti da moralne norme na javnoj sceni Srbije još uvek nisu izričito podređene etničkoj pripadnosti i njome ograničene.

Dvosmislena predstava koja poistovećuje ratne zločince sa nacionalnim junacima daje obrise “kognitivnog bloka” koji čine nacionalni fantazmi. Bez obzira na činjenice, broj ispitanika koji veruje u ono što su čuli o zločinima počinjenim nad Srbima znatno je veći od broja onih koji su spremni da poveruju u ono što su čuli o zločinima počinjenim nad drugim etničkim grupama od strane Srba (*ibid.*: 34). Štaviše, većina ispitanika jeste u stanju da nabroji tri zločina počinjena nad Srbima i istovremeno jedva da može da se seti jednog zločina počinjenog od strane Srba (*ibid.*: 18–19). Predstava o junacima nacije preovlađuje nad realnošću ratnih zločinaca. Bez obzira na činjenice, za koje tvrde da im nisu poznate, ispitanici su skloni da veruju da su do raspada Jugoslavije i sukoba koji su potom izbili doveli hrvatski nacionalisti (77,8%), interesi Sjedinjenih Američkih Država (73,5%), interesi NATO-a (72,3%), muslimanski separatisti (68,9%), i, konačno, srpski nacionalisti (41,2%) (*ibid.*: 12). To, dakle, znači, da je više od polovine građana Srbije spremno da uzroke raspada i ratova traži na drugim stranama, implicitno isključujući mogućnost da bi krivice trebalo tražiti i na srpskoj strani. Snaga “kognitivnog bloka”, to jest nacionalnih fantazama, nesumnjivo se potvrđuje i kada ispitanici odgovaraju na pitanje da li bi saznavanje novih činjenica promenilo njihov pogled na strane koje su učestvovala u ratovima: 85,5% ispitanika odgovara odrično na ovo pitanje, to jest samo 14,5% jeste spremno da svoje mišljenje uskladi sa novim činjenicama (*ibid.*: 30).

Šta učiniti kada ljudi nisu voljni da prihvate činjenice niti da promene mišljenje kada se

suoče sa činjenicama koje mu protivreče? Da li je moguće graditi demokratske institucije u društvu čiji glavni akteri uporno zanemaruju činjenice i izbegavaju odgovornost? Ima li načina da se ukloni “kognitivni blok”?

3. KOMISIJE ZA ISTINU I POMIRENJE – OPŠTI OKVIR

3.1. Međunarodni okvir

U svojim razmišljanjima o sprovođenju pravde posle društvenih i političkih promena, a naročito o suočavanju sa zlom prošlošću prethodnog opresivnog režima za vreme tranzicije ka pravednom i demokratskom društvu, Lik Hojze³ razlikuje četiri moguća pristupa: a) masovna suđenja svima koji su činili stari režim ili saradivali sa njim u zločinima; b) lustracija ili diskvalifikacija prethodne elite i svih koji su sa njom bili povezani; c) amnestija za sve; i d) amnestija, ali ne i zaborav. Svaki od ovih pristupa na sebi svojstven način odnosi se prema dva osnovna pitanja tranzicione pravde: a) da li zlu prošlost treba pamtiti ili zaboraviti – “pitanje priznanja”; i b) da li zločince treba suočiti sa sudskim ili nekim drugim konsekvencama za njihova nedela – “pitanje odgovornosti” (Huyse: 337). Iako se ovi pristupi nužno uzajamno ne isključuju, izgleda da Hojze podra-

zumeva da u jednom društvu u tranziciji samo jedan od ovih pristupa može biti dosledno i uspešno primenjen. Koji će se od mogućih pristupa primeniti zavisi od procene društvenih i političkih okolnosti, to jest od postojećih odnosa moći. S obzirom na to, može se reći da u slučajevima stabilnog društvenog i političkog okruženja, u kojem je očita izrazita ili opšta podrška tranzicionim procesima, te je novouspostavljena vlast dovoljno jaka, treba razmotriti primenu: ili a) “sudskih procesa” – puna odgovornost i puno priznanje; ili b) “lustracije” – delimična odgovornost i puno priznanje. U slučajevima u kojima je proces tranzicije početak kao rezultat pregovora između nove i stare elite, i u kojima je ravnoteža moći krhka a podrška tranziciji neizvesna, druga dva pristupa čine se prihvatljivijima: ili c) “amnestija” – bez odgovornosti i bez priznanja; ili d) amnestija praćena potpunim priznanjem počinjenih nedela. Institucija koja čini mogućim poslednji pristup i podržava ga, po mišljenju Hojzea, jeste komisija za istinu i pomirenje (*ibid.*: 338).

Na osnovu opširnog opisa rada komisija za istinu u dvadeset i jednoj državi koje su prošle kroz procese tranzicije i bavile se tranzicionom pravdom, Prisila Hejner⁴ izvodi pet glavnih svrha ovih komisija:

3 Luc Huyse, “Justice After Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past”, u: Neil J. Kritz (ur.), *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, Vol I, United States Institute of Peace Press (Washington D.C., 1995), str. 337–349; Lik Hojze, “Pravda posle tranzicije: Kakav odnos elite koje nasleđuju diktatorske režime imaju prema svojim prethodnicama”, *Reč* br. 57, mart 2000, str. 131–142 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/57/131.pdf>).

4 Priscilla B. Hayner, *Unspeakable Truths. Confronting State Terror and Atrocity*, Routledge (New York and London, 2001); Prisila B. Hejner, *Neizrecive istine*, prevela Gordana Vučićević (Beograd: Edicija Samizdat, 2003).

Iako se oni predstavljaju sa različitim stepenom naglaska, komisija za istinu može da ima neki ili sve od pet osnovnih ciljeva: da otkrije, rasvetli i zvanično prizna kršenja prava u prošlosti; da odgovori na posebne potrebe žrtava; da doprinese pravdi i odgovornosti; da u glavnim crtama izloži institucionalnu odgovornost i preporuča reforme; i da podstakne pomirenje i smanji sporenje oko prošlosti. (Hejner: 45)

Pored ovih ciljeva ima i više razloga za uspostavljanje komisije za istinu, a neki od njih su: distanciranje politike novih vlasti od prethodnog režima i naglašavanje novog razdoblja poštovanja prava; potreba da se raskrsti s prošlošću; postizanje nacionalnog pomirenja (*ibid.*). Mislim

da je poslednji razlog, na poseban način, izuzetno važan kada se razmišlja o jugoslovenskoj/srpskoj Komisiji za istinu. Pre nego što se usredsredimo na rad jugoslovenske Komisije za istinu i pomirenje, treba videti i koji se mogući aspekti rada komisije naglašavaju u domaćim raspravama.

3.2. Domaći okvir

Među autorima u Srbiji, argumente za osnivanje komisije za istinu najdoslednije i najuverljivije su izložili Drinka Gojković,⁵ Nenad Dimitrijević⁶ i Vojin Dimitrijević⁷. Ovo što sledi je sažetak njihovog doprinosa raspravama o komisiji.⁸ Što se tiče ciljeva komisije, Gojković ističe značaj prikupljanja dokumenata, dokaza i sveđočanstava, to jest raznorodne građe o zločini-

5 Vidi sledeće tekstove Drinka Gojković: "Za početak, skica", *Reč* br. 42, februar 1998 (<http://host.sezamprom.yu/rec/9802/REC98024.htm>); "Kuda dalje", *Reč* br. 55, septembar 1999 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/ed.php?ed=6>); "Budućnost u trouglu: o krivici, istini i promeni", *Reč* br. 57, mart 2000, str. 17–24 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/57/17.pdf>); "Politika prošlosti", *Reč* br. 65, mart 2002, str. 45–57 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/65/45.pdf>).

6 Vidi sledeće tekstove Nenada Dimitrijevića: "Kojim ćemo jezikom govoriti kada bombe prestanu da padaju?", *Reč* br. 55, septembar 1999 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/ed.php?ed=6>); "Prošlost, odgovornost, budućnost", *Reč* br. 57, mart 2000, str. 5–16 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/57/5.pdf>); "Srbija kao nedovršena država", *Reč* br. 69, mart 2003, str. 5–20 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/69/5.pdf>); "Suočavanje s lošom prošlošću: treba li Srbiji i Crnoj Gori komisija za istinu?", *Reč* br. 71, septembar 2003, str. 65–83 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/71/65.pdf>).

7 Vidi Vojin Dimitrijević, "Izgledi za utvrđivanje istine i postizanje pomirenja u Srbiji", *Reč* br. 62, jun 2001, str. 69–74 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/62/69.pdf>).

8 Dve konferencije posvećene pitanjima istine, odgovornosti i pomirenja, na kojima se posebno raspravljalo o neophodnosti komisije za istinu i njenim ciljevima, održane su u SR Jugoslaviji. Prva konferencija "Istine, odgovornosti, pomirenja" održana je u Ulcinju, 17. i 18. marta 2000 (vidi *Reč* br. 57 i br. 58; <http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/62/69.pdf> i <http://www.fabrikaknjiga.co.yu/more.php?book=51>). Druga, "U potrazi za istinom i odgovornošću – prema demokratskoj budućnosti" održana je u Beogradu, u maju 2001 (vidi *Reč* br. 62; <http://www.fabrikaknjiga.co.yu/more.php?book=55>).

ma, zloupotrebama i kršenjima ljudskih prava (Gojković, 1998); ona ovakav rad naziva “uporno suočavanje sa činjenicama svih naših ratova” (*ibid.*, 2000: 20) i suprotstavlja ga “potpunoj konfuziji” pervertiranih činjenica “zvanične istine” koja preovlađuje u Srbiji (*ibid.*: 23). Saznanje koje se ostvaruje na ovakav način treba da bude javno, zvanično sankcionisano i na naročit način obavezujuće za društvo, to jest društvo treba posredstvom svojih institucija da se ponaša u skladu s ovim saznanjem (*ibid.*: 23). Kao i Gojković, Nenad Dimitrijević naglašava da komisija treba da istraži kršenja ljudskih prava i zakona i običaja rata počinjena u ratovima koji su izbili posle raspada Jugoslavije. On, međutim, dodaje i jedno ograničenje: naime komisija treba da istraži samo one zločine koje je počinila srpska strana (Dimitrijević N., 2003: 80). Istakavši posebne odlike jugoslovenskog slučaja – jugoslovenska komisija treba da se bavi događajima koji su u početku bili međuetnički da bi se na kraju ispostavili kao međunarodni, što znači da su se žrtve i počinioци posle svega našli na različitim stranama novouspostavljenih državnih granica – Vojin Dimitrijević dodatno sužava oblast kompetencije: komisija treba da istraži samo one događaje koji su se zbili na teritoriji Srbije i Crne Gore (Dimitrijević V., 2001: 73).

Što se tiče razloga za osnivanje komisije, sva tri autora slažu se da jedna takva komisija treba znatno da doprinese: jasnom i odlučnom dis-

tanciranju od starog režima (Gojković, 1998: 137); oslobađanju od mentalnih obrazaca represivne i arbitrarne politike umotane u veo privilegovanja grupnih interesa na štetu interesa pojedinaca (*ibid.*, 2000: 19); sprečavanju novih zločina (Dimitrijević V., 2001: 69); promovisanju demokratskih načela i vrednosti (Gojković, 1998: 138); jačanju demokratskih i pravnih institucija (*ibid.*). Nenad Dimitrijević sazeo je ove razloge u tri tačke:

Suočavanje sa prošlošću razumem kao proces koji doprinosi 1) moralnom, političkom i pravnom distanciranju od zločina pret hodnog režima, 2) uspostavljanju i stabilizovanju novog demokratskog legitimiteta, 3) uspostavljanju osnova civilne normalnosti i pravednog društva nakon perioda varvarizma. (Dimitrijević N., 2003: 66)

4. JUGOSLOVENSKA KOMISIJA ZA ISTINU I POMIRENJE

4.1. Kratka predistorija Komisije

Iako je bilo i drugih mogućnosti – koje nisu nužno podrazumevale upotrebu komisija za istinu za ublažavanje posledica loše prošlosti⁹ – Komisija za istinu i pomirenje Južnoafričke Republike uzeta je za uzor jugoslovenskoj komisiji. Više je razloga uticalo na ovakav izbor. Slučaj južnoafričkog suočavanja sa zlom pro-

9 Na konferenciji u Ulcinju, Ari Nadler je predstavio izraelsko/palestinsko iskustvo prevazilaženja prošlih i sadašnjih sukoba. Mnogi od učesnika na konferenciji videli su njegovo izlaganje kao veoma korisno u razmišljanjima o budućnosti srpsko/albanskih odnosa. Vidi Ari Nadler, “Možemo li o pomirenju i o građenju mira učiti jedni od drugih?”, *Reč* br. 58, jun 2000, str. 33–39 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/58/33.pdf>).

šlošču verovatno je najpoznatiji u svetu. Premda je uspeh južnoafričke komisije često bio osporavan – recimo i zato što nije uspela da primora ključnog zločinca P. V. Botu da svedoči pred članovima komisije – prihvata se da je ona zapravo bila uspešna u podupiranju demokratskih promena i stabilizacije državnih institucija u Južnoj Africi. Kao takva, ona je poslužila kao model za jugoslovensku komisiju.

Mogu se dodati još neki razlozi. Članovi Instituta za otvoreno društvo, na čijem čelu je jedan od najuglednijih boraca za ljudska prava Arije Nejer, smatrali su da je slučaj Južne Afrike naročito poučan za aktere jugoslovenske/srpske tranzicije, iako se lako mogu navesti brojne razlike između južnoafričkog i jugoslovenskog slučaja.¹⁰ Budući da je sve drugo različito, treba pretpostaviti da je ključna sličnost pronađena u pogledu na razmere kršenja ljudskih prava i ostale nezakonite akte koje su počinile vlasti u ove dve države. Nemam nameru da ovde tvrdim da tu sličnost u vezi s drastičnim zlostavljanjem ljudi od strane obe države treba zanemariti zbog potpuno različitih konteksta u kojima su se ona zbila, ali želim da naglasim da, ako se nadamo bilo kakvom uspehu, pristup ovim događajima i postupak u vezi s njima u ove dve države treba bitno da se razlikuju s obzirom na različite okolnosti u kojima su se zločini dogodili i u ko-

jima se tim zločinima treba baviti. Međutim, te razlike nisu uzete u obzir: posredstvom mreže svojih ogranaka i regionalnih nevladinih organizacija koje su radile pod njihovim pokroviteljstvom, Institut za otvoreno društvo je 1999. godine udesio sastanak Aleksa Borejna,¹¹ jednog od ključnih graditelja južnoafričke komisije, sa ljudima sa Kosova, iz Srbije i Makedonije. Predsednica Fonda za otvoreno društvo iz Beograda Sonja Liht prisustvovala je sastanku. Ona je pozvala Borejna da poseti Beograd, i on je posetio Srbiju više puta: prvi put u oktobru 1999, kada se sreo sa raznim ljudima – predstavnicima alternativnih akademskih organizacija, studentima, aktivistima nevladinih organizacija, predstavnicima nezavisnih medija, i predstavnicima Srpske pravoslavne crkve (Boraine, 2000: 402). U aprilu 2000. Borejnu nije bio dozvoljen ulazak u Jugoslaviju, i on zbog toga nije učestvovao na prvoj jugoslovenskoj konferenciji posvećenoj pitanjima istine i odgovornosti.¹² Učestvovao je, međutim, na sledećoj konferenciji, održanoj u Beogradu u maju 2001,¹³ i već je ovoj konferenciji prisustvovao u svojstvu specijalnog savetnika za pitanja istine i pomirenja Vojislava Koštunice, u to vreme predsednika Jugoslavije, kao i Komisije za istinu i pomirenje, koju je predsedničkim dekretom osnovao Vojislav Koštunica.

61

¹⁰ Vidi Boraine, 2000: str. 401. Opisujući svoj susret sa Sonjom Liht, tadašnjom predsednicom Fonda za otvoreno društvo u Beogradu, Borejn kaže: “Odmah sam istakao razlike između Južne Afrike i Srbije...” Ali i dodaje: “... i ipak skicirao šta smo nameravali ovde da uradimo.”

¹¹ Alex Boraine, *A Country Unmasked*, Oxford University Press (Oxford and New York, 2000); Aleks Borejn, *Žemlja zderane maske*, prevela Jelena Stakić (Beograd: Edicija Samizdat, 2001).

O Borejnovoj poseti Srbiji vidi Boraine, 2000: str. 401–404.

¹² Vidi fusnotu 8.

¹³ Vidi fusnotu 8.

Ako uzmemo u obzir koliko su o radu i učinku južnoafričke komisije znali ljudi koji su bili u poziciji da utiču na osnivanje jugoslovenske komisije i o tome odlučuju, uključujući i Vojislava Koštunicu koji je na kraju komisiju i osnovao i zacrtao joj ciljeve, treba pretpostaviti da su uticaj Instituta za otvoreno društvo i prisustvo Aleksa Borejna bili presudniji u izboru južnoafričke komisije za uzor jugoslovenskoj komisiji od znanja i obaveštenosti srpskih partnera. S druge strane, neka vrsta zanemarivanja ili nedostatak znanja kada je reč o situaciji u Srbiji/Jugoslaviji očita je na strani koju je predstavljao Aleks Borejn. Sve to dovelo je do isticanja primera koji nije bio prikladan kao uzor za jugoslovensku komisiju. Pre nego što pokažem zašto je južnoafrička komisija bila loš izbor (4.6), ukratko ću opisati nastanak jugoslovenske komisije, njen rad i ciljeve (4.2). Zatim ću to uporediti sa predlozima koje su dali Gojković, Dimitrijević V. i Dimitrijević N. (4.3). Izložicu potom stav komisije prema pomirenju i “međunarodnoj zajednici” (4.4), i skicirati neke aspekte ciljeva koje je pred sebe postavila južnoafrička komisija (4.5).

4.2. Hronologija – o “kognitivnom bloku”, još jednom

4.2.1. 29/30. mart, 2001 – početak

Komisija za istinu i pomirenje, kako se zvanično zvala jugoslovenska komisija za istinu, osnovana je dekretom Vojislava Koštunice, predsednika Savezne Republike Jugoslavije, 29.

marta 2001. godine. Vojislav Koštunica izdao je dekret na inicijativu Gorana Svilanovića, tadašnjeg ministra inostranih poslova SRJ i predsednika Građanskog saveza Srbije.¹⁴

ODLUKA O OSNIVANJU

KOMISIJE ZA ISTINU I POMIRENJE

Zadatak je Komisije da:

- organizuje istraživački rad na razotkrivanju evidencije o društvenim, međunarodnim i političkim sukobima koji su doveli do rata i rasvetljavanju lanca uzročnosti ovih događaja;
- informiše domaću i inostranu javnost o svom radu i rezultatima;
- ostvari saradnju sa srodnim komisijama i telima u susjednim zemljama i inostranstvu radi razmene iskustava u radu.

U sastav Komisije imenujem sledeće članove: Radovana Bigovića, Mirjanu Vasović, Tibora Varadija, Svetlanu Velmar-Janković, Mihajla Vojvodića, Đorđija Vukovića, vladiku Savu (Vukovića), Vojina Dimitrijevića, Ljubodraga Dimića, Slavoljuba Đukića, Aleksandra Lojpura, Boška Mijatovića, Radmilu Nakarada, Predraga Palavestru, Latinku Perović, Zorana Stankovića, Svetozara Stojanovića, Darka Tanaskovića i Sulejmana Hrnjicu.

Ovlašćujem Komisiju da u svrhu započinjanja svog rada donese odgovarajući programski i organizacioni dokument.¹⁵

¹⁴ <http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2001/04/04/srpski/DO1040302.shtml>

¹⁵ <http://www.komisija.org/osnovna.html>

br. I/2-03-0004/2001-I
29. mart 2001.
Beograd

Predsednik SRJ
Vojislav Koštunica

Objavlivanjem ove odluke 30. marta 2001. u *Službenom glasniku*, Komisija je bila zvanično osnovana i počela je da radi. Zapravo, ne baš i da radi.

4.2.2. 15. april 2001, dve nedelje kasnije

Vojin Dimitrijević napustio je Komisiju. Da bi objasnio zašto to čini, Dimitrijević je u pismu predsedniku Koštunici¹⁶ naveo suštinske primedbe u vezi sa ciljevima i namerama Komisije, definisanim u jednom njenom ranom inter-nom dokumentu. Dimitrijević prvo zapaža da se “na osnovu Odluke i materijala za sednicu zaka-zanu za 17. april na Komisiju prenose veoma mala ovlašćenja”. Zatim, kao središte istraživa-nja određuje se period “uoči raspada SFRJugo-

slavije”, iz čega sledi da se od Komisije očekuje istorijsko objašnjenje događaja. Međutim, pri-mećuje Dimitrijević, “u tadašnjoj Jugoslaviji su živeli i delovali i oni koji danas nisu u SRJ. Ko-misija sastavljena isključivo od građana SRJ (u kojoj čak nema nikoga iz Crne Gore) neće moći da izgleda nepristrasno ako donosi sudove o do-gađajima van današnje teritorije SRJ”. Štaviše, nastavlja Dimitrijević, zadaci koji se postavljaju pred Komisiju toliko su veliki da ni ova Komi-sija, niti bilo koje drugo telo ne mogu da ih is-pune. Dimitrijević navodi dva primera – “suo-čavanje sa ‘zastrašujućim obrisima već formira-ne slike o Srbima i Srbiji’” i “preispitivanje ‘de-mografskog stanja nacije’” – i zaključuje: “Ni-sam uveren da će Komisija u svemu tome uspe-ti.” Konačno, Dimitrijević formuliše i najbit-niju primedbu:

Razni su uzroci rata a jedna su pravila hu-manitarnog prava, koja u oružanom sukobu moraju da poštuju i napadač i napadnuti. Kao što se moglo pretpostaviti, bestijalnost

63

Nekoliko usputnih primedbi: Na koji rat se odnosi ova odluka? Koja su vremenska ograni-čenja; koliko daleko u svom radu Komisija treba da ide u prošlost, i u čiju prošlost? Kako se razlikuju društveni, međunacionalni i politički sukobi? Šta u ovom kontekstu znači sintag-ma “lanac uzročnosti” (da ostavimo na stranu “rasvetljavanje”)? Da li su saznavna i informa-tivna svrha jedine zbog kojih je Komisija osnovana? Da li će njen rad imati još neke posle-dice ili svrhe? Zašto informisati “inostranu javnost” (da ostavimo po strani šta je to “ino-strana javnost”)? Koje su to slične komisije i tela u susednim zemljama? U kojim susednim zemljama? Rumuniji, Bugarskoj, Mađarskoj? Koja je razlika između “susednih zemalja” i “inostranstva”? U vreme izdavanja dekreta, nije bilo sličnih komisija ni tela u susednim zemljama, to jest u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ako sad, zarad argumenta, pretpostavimo da ih je bilo, zašto onda “radi razmena iskustava u radu”, a ne jednostavno radi razmene in-formacija i podataka? Konačno, ni reč o svirepostima, zločinima, kršenjima zakona i obi-čaja rata, zbog čijih istraživanja je Komisija valjda i osnovana. Na osnovu teksta ove odluke, nije lako odgovoriti na pitanja zašto je Komisija osnovana, ko s kim treba da se miri i zbog čega.

16 <http://www.komisija.org/osnovna.html>

u našim ratovima me kao pravnika najviše zanima. Međutim, očekuje se da Komisija ustanovljava velike istine: ja se bojim Velikih Istina jer se u njihovo ime i radi njihovog širenja primenjivalo surovo nasilje. Pomirenje može da započne mnogo skromnijim sredstvima. Tu nisu važne namere, ni ko je bio u pravu, a ko ne, niti čije se ponašanje može objasniti i razumeti (i možda opravdati), već ko je bio čovek a ko nečovek.

Istog dana i Latinka Perović napustila je Komisiju.

4.2.3. 17. april/10. decembar 2001, devet meseci kasnije

64 U zvaničnom dokumentu Komisija zaključuje da je osnovne principe svog rada usvojila na sastancima održanim 17. aprila i 20. decembra 2001.¹⁷ Nije jasno zašto je Komisiji bilo potrebno toliko vremena da definiše ove principe, koji se uglavnom tiču internih procedura, pečata, postupka nadoknade troškova; kao što zbunjuje i to da je ovaj dokument jedina stvar na kojoj je Komisija radila između aprila i decembra 2001. Tek, u ovom se dokumentu ono što je u Odluci bilo imenovano kao “zadaci” imenuje kao “načini rada” i neznatno se menja, tako da sad ima više smisla. Takođe se dodaju još dve tačke, nazvane “ciljevi”:

I.I. Cilj rada Komisije za istinu i pomirenje (u daljem tekstu: 'Komisija') jeste da

kroz suočavanje sa istinom o sukobima u SFRJ i državama naslednicama, koji su izazvali zločine protiv mira, brojna kršenja ljudskih prava, ratnog i humanitarnog prava, doprinese opštem pomirenju unutar SR Jugoslavije i sa susjednim narodima.

I.2. Komisija ima za cilj da svestrano ispita i utvrdi uzroke i tokove sukoba, koji su doveli do raspada bivše države i rata, i izazvali zastrašujuća ljudska stradanja i razaranja dobara u prošloj deceniji.

4.2.4. 15. januar 2002, deset meseci kasnije

Komisija je donela “Osnovni programski dokument”,¹⁸ čije su glavne tačke:

2. Komisija ima za cilj podsticanje i organizovanje istraživanja: a) o osnovnim uzrocima političkog, ekonomskog, društvenog i moralnog propadanja SFRJ; b) o ratovima i drugim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, koji su izazvali velike ljudske žrtve, etnička čišćenja, izbeglištvo, logore, ekonomska razaranja i uništavanje, rušenje spomenika kulture, pojavu diktatura, međunarodnu izolaciju zemlje, opštu kriminalizaciju društva; v) o kršenju ljudskih prava i povredama međunarodnog javnog, humanitarnog i ratnog prava.

Namera je Komisije da utvrđivanjem istine otkloni mnoge uzroke i oblike nesporazuma i uspostavi poverenje među društvenim grupama i narodima.

(...)

¹⁷ <http://www.komisija.org/osnovna.html>

¹⁸ <http://www.komisija.org/osnovna.html>

5. Dijalog sa međunarodnom zajednicom, njenim telima i institucijama (uključujući i Haški tribunal), kao i sličnim institucijama u zemlji i okruženju (prostor bivše SFRJ), Komisija smatra prekom potrebom i jednim od svojih osnovnih zadataka. (...)

Način rada
(...)

Komisija i njeni istraživački timovi započinje rad u okviru sledećih radnih grupa:

- a) Grupa za istraživanje ključnih istorijskih događaja i procesa 1980–2000;
- b) Grupa za istraživanje kršenja ljudskih i povredu humanitarnog i ratnog prava; (...)
- e) Grupa za istraživanje uticaja inostranih činilaca.

Tačka pet, kao i podela Komisije po grupama posebno su zanimljivi delovi ovog dokumenta. Od tri područja koja grupe treba da istraže, dva se odnose na razloge za ratove i njihove uzroke. I sve to devet meseci nakon što je Vojin Dimitrijević pisao članovima Komisije: “Razni su uzroci rata a jedna su pravila humanitarnog prava, koja u oružanom sukobu moraju da poštuju i napadač i napadnuti.” Međutim, članovi Komisije bili su odlučni, kako je to formulisala Radmila Nakarada, da istraže “našu tragediju na dva nivoa – na nivou žrtvi, i na nivou uzroka

i protagonista rata”.¹⁹ Ne samo da potpuna i konačna istorijska analiza uzroka i razloga za jugoslovenske sukobe nije moguća, a pogotovo ne može da je sprovede jedna komisija u ograničenom vremenu, nego čak i ako se složimo da Komisija mora nešto da kaže o razlozima i uzrocima, i dalje zaprepašćuje to što njeni članovi ovaj aspekt svog rada shvataju kao daleko važniji od utvrđivanja činjenica o ratnim zločinima. Zavgovornici ljudskih prava su pomeranje datuma od kog treba započeti istorijska istraživanja na jednu deceniju pre početka ratnih sukoba odmah razumeli kao Komisijinu potrebu da opravda ponašanje srpske strane posle raspada Jugoslavije.²⁰ Tačka 5 zatim pokazuje kome je opravdanje namenjeno: “međunarodnoj zajednici, njenim telima i institucijama (uključujući i Haški tribunal)”.

65

4.2.5. 28. maj 2002, četrnaest meseci kasnije

Komisija je sazvala okrugli sto pod nazivom “Komisija za istinu i pomirenje godinu dana posle: Dokle se stiglo i kuda se ide”. Ovaj okrugli sto, prema rečima članova Komisije, bio je prilika da se planovi Komisije predstave široj javnosti. Za okruglim stolom, članovi komisije bili su oštro kritikovani zbog svoje neaktivnosti i izbegavanja da se bave krupnim kršenjima ljudskih prava i zločinima koje su počinile srpske snage.²¹

¹⁹ http://www.b92.net/trr/2001/diskusija/index.php?lang=srpski&nav_id=51229

Zanimljivo je da Nakarada, odmah nakon imenice “žrtve”, koristi izraz “protagonisti”, a ne, recimo, “počinioci”.

²⁰ Vidi Biljana Kovačević-Vučo, <http://www.svetlost.co.yu/arhiva/2001/296/296-1.htm>. Vidi takođe Vera Ranković,

http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/288-289/288-289_14.html

²¹ <http://www.komisija.org/PDF/6.PsDF>

4.2.6. 28. novembar 2002, dvadeset meseci kasnije

Komisija je predložila predsedniku Koštunici da imenuje četiri nova člana – u međuvremenu Tibor Varadi se povukao a vladika Sava je umro. Dana 28. novembra 2002, devetnaest meseci i dve nedelje posle odlaska Vojina Dimitrijevića i Latinke Perović, predsednik Koštunica je imenovao nove članova Komisije koji će ih zameniti. Zapravo, devet njih: Miru Bleham, Đorđa Vukadinovića, Miomira Dašića, Mustafu Jusufspahića, Andriju Kopilovića, Emira Kusturicu, Ljubišu Lazarevića, Slobodana Reljića, Ljiljanu Smajlović.²²

4.2.7. Maj 2003, dvadeset šest meseci kasnije

Komisija je donela “Prednacrt Programa Državne Komisije za istinu i pomirenje”.²³ O Prednacrtu je trebalo da se diskutuje u junu 2003. Prednacrt je ponudio detaljan opis poslova koji treba da se urade, sa preciznim rokovima i jasnim zaduženjima. Na primer, pod tačkom “I. Suočavanje sa prošlošću” stajalo je da treba sačiniti izveštaj o masivnom kršenju ljudskih prava u sukobima na prostoru bivše Jugoslavije tokom 90-ih. Dubrovnik, Vukovar, Sarajevo, Bijeljina, Srebrenica, Štrpce bili su pomenuti kao mesta zločina koje je počinila srpska strana, a zatim su sledili zločini hrvatskih snaga počinjeni u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Naglasak na kršenju ljudskih prava, svirepostima i razaranjima iz 90-ih sada je mnogo jači nego u prethodnim dokumentima, možda i kao odgovor na kritike koje su za okruglim stolom upućene Komisiji. Međutim, ono što su

članovi komisije – u pokušaju da “iznađu opravdanje” ili da održe ravnotežu između “razloga i uzroka”, s jedne, i počinjenih zločina, s druge strane – naveli pod tačkom “2. Izveštaj: Uzroci zapadnobalkanskih ratova u 90-im” u najmanju ruku deluje groteskno kao objašnjenje za izbijanje sukoba. Vremenski raspon koji treba da obuhvati istorijska analiza zadivljujući je: pored ostalog Komisija će nastojati da objasni “istorijsku pozadinu stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslovenski ili Južno Slovenski pokret u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji u 19. veku)”; a zatim, “Prvi svetski rat, uspon totalitarnih ideologija u Evropi (komunizam u Rusiji i fašizam u Italiji i Nemačkoj, pobeda fašizma u građanskom ratu u Španiji) i njihov uticaj na Kraljevinu Jugoslaviju (diktatura od 6. januara 1929, ubistvo Kralja Aleksandra, ubistvo hrvatskog poslanika Radića u parlamentu, totalitarni pokreti u zemlji, Drugi svetski rat”, sve do “sistema socijalističkog samoupravljanja”.

4.2.8. Datum – nepoznat, godina – 2003, mnogo meseci kasnije

Komisija je iščezla. Baš kad je trebalo da počne da radi. Komisija je prestala s radom bez ikakvog zvaničnog dokumenta ili Odluke o tome.

4.3. Komisija vs. Gojković, Dimitrijević V. i Dimitrijević N.

Od osnivačke Odluke pa do samog svog kraja, Komisija u svojim dokumentima a njeni člano-

²² <http://www.komisija.org/osnovna.html>

²³ <http://www.komisija.org/osnovna.html>

vi u svojim izjavama naglašavali su potrebu da se protumači i objasni ono što se dogodilo. Izgleda kao da su ozbiljna kršenja ljudskih prava, zlostavljanja ljudi i kršenja pravila i običaja rata bili od drugorazrednog značaja u radu Komisije. Glavna briga članova Komisije, ono što su oni zaista hteli da “razotkriju” i “osvetle” bili su razlozi i uzroci. Kao član Komisije, Radmila Nakarada formulisala je njen glavni cilj na sledeći način: “Smatram da je važno baviti se korenom sukoba, da bi se ukazalo na opasne zablude, neželjene posledice, i pre svega da uvek postoji drugo rešenje. Na taj način možemo proširiti mogućnosti mirnog rešavanja sukoba...”²⁴ Međutim, nije jasno šta Radmila Nakarada podrazumeva pod “opasnim zabladama” i “neželjenim posledicama”, sve i da ostavimo po strani “drugo”/“mirno” rešenje. Njen kolega iz Komisije, Svetozar Stojanović nešto je “određeniji”: “... ne vidim način da čovek ovde dođe do nekakve parcijalne istine za bilo koji deo, a da to ne smesti u bilo koji totalitet. I inače, filozofi znaju, a znaju i drugi, da ne možete izvući jedan deo iz neke celine i doći do približne istine o delu a da ne, malo ne pogledate i samu celinu...”²⁵ Stojanović objašnjava da totalitet post-

jugoslovenskih sukoba izlazi izvan granica bivše Jugoslavije i obuhvata “međunarodne aktere”: uspostavljanje takvog “totaliteta” “opšti” je zadatak Komisije. Njen “uži” zadatak Stojanović vidi u otkrivanju istine o svim zločinima, “ali ne prosto o zločinima, nego i o drugim nepočinstvima, nisu samo zločini vrsta nepočinštava koje nas interesuje, nego i o drugim nepočinstvima počinjenim u ovih desetak i više, i više godina”. Ipak, Stojanović smatra da Komisija nije u stanju da ispuni drugi zadatak, jer joj nedostaju ovlašćenja za to.²⁶ Na osnovu toga, Stojanović jednostavno zaključuje da Komisija treba da se bavi “totalitetom”, istinom “same celine”, a ratne zločine treba da prepusti sudu u Hagu ili domaćim sudovima.²⁷ Još jedan član Komisije, Mira Bleham ponudila je pak svoje viđenje “totaliteta” postjugoslovenskih sukoba: ona misli da su sukobi iz 90-ih nastavak sukoba iz Drugog svetskog rata.²⁸ Konačno, pomerjenje unazad datuma od kog treba da započnu istorijska istraživanja od 1980. sve do sredine devetnaestog veka (4.2.7) takođe potvrđuje koliko je bila jaka “eksplanatorna” tendencija Komisije. Enormno povećanje vremenskog raspona koji treba da bude obuhvaćen istorijskim objašnjenjem

67

24 http://www.b92.net/trr/2001/diskusija/index.php?lang=srpski&nav_id=51229

25 http://www.b92.net/trr/2001/diskusija/index.php?lang=srpski&nav_id=51239

26 Da ne bude zabune, kada se Stojanović žali na sužena ovlašćena, on to ne čini iz istih razloga zbog koji je Vojin Dimitrijević napustio Komisiju. U pismu predsedniku, Dimitrijević misli na ovlašćenja u domenu pravnog sistema SR Jugoslavije i primećuje da Komisija nema pravo ni da poziva svedoke (<http://www.komisija.org/osnovna.html>). Sva je prilika da Stojanović, naprotiv, misli na manjak ovlašćena Komisije da se bavi “međunarodnim akterima”: “... da ne govorimo o tome, o interakternosti i o tome da mi nemamo, čak i kad bismo imali ta ovlašćenja, kako ćete vi sad pozivati nekoga iz drugih država da ima uopšte obavezu da dođe, da se vama odazove.”

27 http://www.b92.net/trr/2001/diskusija/index.php?lang=srpski&nav_id=51239

28 http://www.politika.co.yu/2003/0122/01_26.htm

uzroka i razloga može se videti u direktnoj srazmeri sa narastajućom svešću o veličini zločina čije činjenje je Komisija nastojala da opravda.

S druge strane, ni Drinka Gojković, ni Vojin Dimitrijević, ni Nenad Dimitrijević ne smatraju da postoji ijedan razlog da u istraživanju zločina iz 90-ih treba ići unazad, pre 1991. godine. Kako je sažeto prikazano u 3.2, oni se slažu u tome da istraživanje komisije za istinu mora biti jasno vremenski i prostorno određeno: komisija isključivo treba da se bavi događajima koji su se zbili 90-ih na prostoru bivše Jugoslavije. Štaviše, oni su istakli značaj utvrđivanja i opisivanja konkretnih događaja i njihovih pojedinosti, stavivši tako u prvi plan teme kršenja ljudskih prava i zakona i običaja rata, a potisnuvši u stranu uzroke i objašnjenja.

68 Drugi aspekt Komisijinog eksplanatornog “zastranjenja” otkriva se u stalnom ponavljanju zahteva da se “inostrana javnost” obavesti o rezultatima istraživanja, to jest da se bude u stalnom “dijalogu sa međunarodnom zajednicom, njenim telima i institucijama (uključujući i Haški tribunal)” (4.2.1 i 4.2.2). Ni Gojković, ni Vojin Dimitrijević ni Nenad Dimitrijević ne kažu ništa o informisanju ikoga izvan zemlje. Oni podrazumevaju da su sve informacije o zločinima, kršenjima ljudskih prava i zakona i običaja rata namenjene građanima Srbije i treba da doprinesu normalizaciji stanja u zemlji, a posebno uspostavljanju principa odgovornosti.

Treći zanimljiv “eksplanatorni” aspekt, koji, razume se, ne navode troje pomenutih autora, jeste “istraživanje uticaja inostranih či-

nilaca” (4.2.4). Van svake sumnje je da su se interesi i uticaji drugih država upleli u jugoslovenske i postjugoslovenske nesporazume i sukobe. Međutim, teško je poverovati u to da uzimanje u obzir “stranih uticaja” može da opravda zlostavljanja i svireposti, kao i masivna kršenja ljudskih prava: nije jasno kako istina o stranom uplitanju uopšte može da utiče na predstavljane činjenica o ratnim zločinima i njihovim počiniocima.

Četvrti aspekt sledi iz prethodna tri. Da bih ga ilustrova, navešću deo izlaganja Đorđija Vukovića sa okruglog stola “Komisija za istinu i pomirenje godinu dana posle: Dokle se stiglo i kuda se ide”. Takođe član komisije, Vuković je sagovornicima za okruglim stolom ponudio svoje mišljenje o literaturi koja se bavi kolapsom Jugoslavije i sukobima koji su potom usledili:²⁹

Naime, kroz ove knjige, kao i kroz mnoge druge, provlače se neki pojmovi koji su, u najmanju ruku, loše definisani. Obično su oni shvaćeni na jedan način koji je teško razumeti. Ni pojam ratnog zločina, ni pojam etničkog čišćenja, ni pojam genocida, ni krivice, ni jedne ni druge ni treće krivice, nije tu u mnogim slučajevima jasan i mi se pitamo šta autor pod nekim od tih pojmova razume. Ja sam nedavno u nekim radovima filozofskim pročitao, recimo, sledeću stvar: naime, kaže se da nije uopšte jasno šta je ratni zločin, a šta su uobičajeni zločini koji se čine u svim ratovima (...) Reč

29 Reč je uglavnom o knjigama stranih autora, budući da nema mnogo knjiga o toj temi koje su napisali ovdašnji autori.

je o objašnjenju rata, to jest, kad kažem objašnjenje mislim na utvrđivanje uzroka rata. Svi znamo, iz knjiga o ranijim ratovima, da su oni na više načina prouzrokovani, to jest da su uzroci rata obično mnogostruki, da se ne daju uvek lako odrediti. Kada je reč o Jugoslaviji poslednjih desetak godina, postoji jedna težnja, opet kažem, nije to svojstveno svim autorima koji se time bave, ali jednom broju njih jeste – jedna težnja koju bih ja ovako opisao. Prvo, realna mnogostrukost uzroka rata svodi se na jedan uzrok – glavni i dominantni – pa se onda pojam uzroka zameni pojmom krivice, pa se onda ta krivica personalizuje, i tako dobijamo jednu jednostavnu shemu koja je vrlo pogodna za stripove, za jednu propagandnu upotrebu, ali koja ni u jednom ozbiljnom razmatranju uzroka rata ne može ništa mnogo da nam koristi.³⁰

Za istim okruglim stolom, Slobodan Samarđžić, predsednikov domaći savetnik za pitanja istine i odgovornosti, složio se sa Vukovićem: i on smatra da delimične istine “više nisu prihvatljive”; istina mora da se rekonstruiše da bi bilo moguće “odrediti krivicu svih strana koje su učestvovalе u sukobima”.³¹ Na osnovu ovih diskusija moguće je zaključiti da su članovi Komisije “otkrili” “kognitivni blok” na drugoj, “internacionalnoj” strani. U skladu sa svojim “otkrićem”, svoj su zadatak videli u tome da uklone taj “strani blok” i naprave mesta za “totalnu istinu”. Oni su se usredsredili na informisanje

“inostrane” publike; “domaćoj” publici ta je istina ionako poznata. I otuda potreba za iscrpljujućim istorijskim istraživanjima, objašnjenjima i tumačenjima; otuda potreba za “dijalogom”; otuda isticanje “uticaja inostranih činilaca” u “domaćim” zbivanjima.

4.4. Pomirenje kao utemeljujući narativ

Kao što je rečeno u 3.1, Prisila Hejner uvrstila je i nacionalno pomirenje među razloge za osnivanje komisije za istinu (Hayner: 45). Pomirenje se može shvatiti na razne načine. U ovom poglavlju pokušaću da skiciram ono shvaćanje “pomirenja” koje se može iščitati iz dokumenata komisije, kao i iz izjava njenih članova.

U pismu predsedniku (4.2.2) Vojin Dimitrijević se poziva na materijal koji je podeljen članovima za sastanak zakazan za 17. april 2001. U tom materijalu se između ostalog kaže i da komisija treba da se bavi “zastrašujućim obrisima već formirane slike o Srbima i Srbiji”, kao i da “preispita demografsko stanje nacije”. U zvaničnim dokumentima komisije nisam naišao na ovakva uputstva. Ipak, iz izjava nekih njenih članova (na primer Stojanovića i Vukovića /4.3/) moguće je zaključiti da njihova glavna briga zaista jesu bile zastrašujuće slike o Srbima i Srbiji. Međutim, deo o “demografskom stanju nacije” koji Dimitrijević pominje u svom pismu još je zanimljiviji i ukazuje na mogući kontekst iz kog je potekao ovakav predlog. Naime, taj navod direktno upućuje na Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine. Ako se to zaista našlo u ranim materijalima Komisije, a

30 <http://www.komisija.org/PDF/6.PDF>

31 http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/288-289/288-289_14.html

ne vidim zašto bismo sumnjali u verodostojnost podataka iz Dimitrijevićevog pisma, moguće je idejni okvir za rad Komisije povezati neposredno sa idejama artikulisanim u ključnom tekstu oživljenog srpskog nacionalizma.³² Otuda je moguće zaključiti da se dokumenti i rad Komisije mogu smestiti u kontekst srpskog nacionalističkog diskursa. Sasvim je izvesno da su Nakarada, Stojanović, Vuković i Samardžić (4.3) imali na umu i argumente formulisane u Memorandumu kada su isticali značaj uzroka i razloga, to jest “korena”, u prevazilaženju “jednostavnih shema” i “parcijalnih istina” u dosezanju “totaliteta”. Štaviše, Svetozar Stojanović³³ i Slavoljub Đukić su obavljali javne poslove koji su ih tesno vezivali uz Dobricu Ćosića, jednog od autora Memoranduma. Stoga ne čudi da je predlog istorijskog pristupa opisanog u tački “2. Izveštaj: Uzroci zapadnobalkanskih ratova u 90-im” Komisijinog “Prednacrtu Programa” (4.2.7) strukturisan na isti način kao i istorijski argument u Memorandumu o srpskom žrtvovanju za Jugoslaviju i o srpskom siromašenju i državnosti oduzetoj Srbima u SFR Jugoslaviji.

Iskrivljena tumačenja srpske demografske situacije i istorijskih patnji i stradanja koje je ponudio Memorandum već su detaljno raspravljani,³⁴ i nema potrebe to ovde ponavljati. Ovde je bitno pitanje: Kako se dogodilo da Stojanović, Đukić, Nakarada, Vuković postanu članovi Komisije? Kao što je rečeno u 4.2.1, Komisija je osnovana Odlukom predsednika

Koštunice, a na predlog i inicijativu Gorana Svilanovića, u to vreme ministra inostranih poslova i predsednika Građanskog saveza Srbije. U pogledu na pitanja ratnih zločina i odgovornosti za njih, Koštunica i Svilanović su te, 2001. godine zauzimali sasvim oprečne pozicije u okviru vladajuće koalicije u Srbiji. Kao stručnjak za međunarodno pravo, ugledni član Građanskog saveza Srbije i član Komisije, Vojin Dimitrijević zalagao se za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima, suđenja njihovim počiniocima i saradnju sa Sudom u Hagu, dakle za isto ono što je u domenu inostranih poslova zastupao Goran Svilanović.³⁵ S druge strane, Koštunica i stranka čiji je on bio predsednik, Demokratska stranka Srbije, bili su, i još jesu, mnogo bliži autorima Memoranduma, što se između ostalog vidi i po istupima Koštunicinog specijalnog domaćeg savetnika za pitanja istine i odgovornosti Slobodana Samardžića (4.3). Iz dokumenata Komisije, jasno se vidi da su postojala dva ključna pitanja na koja je ona pokušala da odgovori: kako je to sažela Radmila Nakarada – jedno se nalazi u ravni žrtava, a drugo u ravni uzroka i protagonista (4.2.4). Dok je prvo očigledno u vezi sa “kognitivnim blokom” opisanim u glavi 2, potonje se ticalo “zastrašujućih obrisa već formirane slike o Srbima i Srbiji” (4.3). Kada su Vojin Dimitrijević i Latinka Perović napustili Komisiju, bilo je očekivano da interes za pitanje iz “druge” ravni prevagne. Zapravo, dominacija tog interesa od sa-

32 O značaju Memoranduma za oživljeni srpski nacionalizam, vidi: Milosavljević, 2002; Dragović-Soso, 2002; Dimitrijević 2001; Jović, 2000; Russinow 1995.

33 Vidi biografiju Svetozara Stojanovića na <http://www.komisija.org/osnovna.html>

34 Vidi fusnotu 32.

35 http://www.vreme.com/arhiva_html/516/11.html

mog početka i jeste bila razlog zbog kojeg je Vojin Dimitrijević izašao iz Komisije (4.2.2). Sa Dimitrijevićevim povlačenjem, Svilanovićeva inicijativa se ugasila.

Zbog čega je Koštunica pristao da osnuje Komisiju? U vreme kada je ona osnovana, Srbija je bila izložena jakom pritisku sa ciljem da se srpska vlada prisili na saradnju sa Sudom u Hagu i počne s hapšenjima osoba osumnjičenih da su počinile ratne zločine. Sa Koštunicinog stanovišta, osnivanje ovakve Komisije moglo je da se predstavi kao izraz spremnosti da se u Srbiji učini nešto u vezi sa “lošom” prošlošću, i tako ublaži pritisak spolja. Štaviše, Koštunica i njegovi savetnici mogli su da gledaju na Komisiju kao na sredstvo širenja srpske “istine o celini” kolapsa Jugoslavije i sukoba koji su zatim usledili. Ovaj razlog izričito je pristutan u dokumentima Komisije i izjavama njenih članova (4.2.1, 4.2.3 i 4.3). Konačno, s obzirom na bliskost s nekim autorima Memoranduma i prihvatanje osnovnih stavova izloženih u tom tekstu, moguće je pretpostaviti da su članovi u Komisiji videli mogućnost za podupiranje nacionalističkog utemeljujućeg narativa i opravdanje agresivne, ekspanzionističke i isključujuće politike jedne nacionalne³⁶ države u nastajanju, s posebnim pogledom prema “inostranim činionicima”. Treba imati u vidu da govorimo o državi koja je nastala 1991. godine na razvalinama

prethodne države, i zapravo je još u procesu formiranja. Slikovito rečeno, Koštunica i članovi komisije koje je on postavio nastojali su da izmire novonastalu državu sa “međunarodnom zajednicom, njenim telima i institucijama (uključujući i Haški tribunal)”, gurajući pod tepih ratne zločine koje su počinile srpske snage: zločine srpske strane oni su pokušali da poreknu, relativizuju ili opravdaju isticanjem duge istorije srpskih patnji i stradanja.³⁷ Gledano iz ove perspektive, nema bitnijih razlika između pogleda na događaje iz 90-ih skiciranog u glavi 2 i stavova koji se mogu izvesti iz dokumenata Komisije. Stoga se Komisija nije ni obraćala građanima Srbije; Komisija je svoju poruku oblikovala za publiku izvan zemlje.

Pa ipak, upotrebivši Komisiju u svrhe jačanja i širenja nacionalističkog utemeljujućeg narativa, njeni članovi je zapravo nisu zloupotrebili. Komisije za istinu i ranije su bile korišćene za uspostavljanje ili podupiranje utemeljujućih narativa, iako ovaj vid njihovog delovanja nije često uziman u obzir.

4.5. Aleks Borejn

“Nacionalno pomirenje”, “ujedinjenje nacije”, “zalečenje nacije”; ili “moramo se suočiti s ranama prošlosti”, “rane prošlosti ne mogu da zacele ako...”³⁸ – na šta upućuju ove fraze? U jednoj ravni, u kojoj smo se dosad kretali, nji-

36 U ovom slučaju: etničke.

37 O strategijama poricanja, relativizovanja i opravdavanja masivnih kršenja ljudskih prava od strane države vidi Stanley Cohen, *States of Denial*, Polity Press (Oxford, 2001); Stenli Koen, *Stanje poricanja*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: Edicija Reč, 2003).

38 Ove fraze navedene su prema: Alex Boraine and Janet Levy (ed.), *The Healing of a Nation. Justice in Transition* (Cape Town, 1995), a upotrebili su ih autori čiji su tekstovi objavljeni u zborniku.

hovo značenje je jasno. Međutim, šta bi još moglo da znači to kada nasilje, zloupotrebe, nezakonite postupke, kršenja ljudskih prava iz prethodnog razdoblja nazivamo “ranama prošlosti”? Šta bi to još moglo da znači kada umesto da kažemo “konsolidovanje vlasti čiji je legitimitet utemeljen na demokratskom učešću, pravdi i poštovanju ljudskih prava”, govorimo o “zalečenju nacije”? “Nije sporno da je Južnoj Africi kao naciji potrebno izlečenje. Razne strane u istorijskom sukobu mogu raspravljati o prirodi, težini i potrebnoj terapiji, ali malo njih sumnja u potrebu za izlečenje i pomirenje”, govorio je Borejn (Boraine, 1995: xiv).

72 Ovakve metafore obično ukazuju na posebno, organicističko konceptualizovanje nacije. One podrazumevaju shvatanje nacije kao jedinstvenog tela ocrtanog, u ovom slučaju, granicama države. Građani su udovi tog tela, i ako je nekom od njih naneto zlo, zbog toga pati čitavo telo. Ova analogija između ljudskog tela i nacije/države jeste, naravno, prilično stara i njen razvoj može se jasno pratiti od Platonove *Države*. I ona ne mora nužno imati negativne konotacije, mada ih najčešće ima jednostavno zato što se čini očiglednim da je telo kao celina važnije od svakog svog dela ponaosob. Ali, ostavimo to sada po strani; nešto drugo je bitno za ono čime se ovde bavimo. Ove organicističke metafore otkrivaju nastojanje da se preuredi

simbolički poredak ustanovljen postojećim utemeljujućim narativom nacije. One otkrivaju shvatanje po kom nije dovoljno da se ustanovi samo vladavina prava koja podrazumeva primenu opštih merila i zasnovana je na načelu da su svi građani jednaki pred zakonom, potrebno je takođe konstruisati i nov narativ koji treba da podrži konsolidaciju preuređenih institucija države.

Bez obzira na to što se predstavljaju kao univerzalni i prirodni, to jest primenljivi svuda i na sva ljudska bića, utemeljujući narativi često postavljaju merila prema kojima se odlučuje da li neko unutar određene grupe, zajednice, ili društva jeste ili nije punopravan član: sasvim jednostavno, oni služe kao sredstva za političko ili pravno poricanje statusa punopravnog građanina pojedincima ili grupama unutar društva.³⁹ U Južnoj Africi, pod rasističkim režimom aparthejda, utemeljujući narativ koji je delovao u simboličkoj ravni služio je kao legitimacijska osnova segregacije, i prikrivao da država uopšte i krši ljudska prava svojih građana.⁴⁰ Taj narativ upućivao je na prirodnu i apsolutnu razliku između rasa, kao i na pravo svake rase na “vlastiti razvoj”. U isto vreme, on je prećutno čuvao postojeće odnose moći koji su u stvari i proizvodili razlike (Laclau: 100). Na suprotnoj strani, protivnarativ obespravljenih s vremenom je bivao sve jači. Ova dva narativa

39 Na primer: Uday S. Mehta, “Liberal Strategies of Exclusion,” u: Frederic Cooper i Ann Laura Stoler (ur.), *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*, University of California Press 1997, str. 59–86; Mehta analizira kako Lok razvija pojam univerzalne i prirodne sposobnosti razuma, koja je temelj jednakosti, i zaključuje da sam Lok razum uopšte ne shvata kao prirodnu osobinu, nego kao sasvim artificalno svojstvo koje zatim koristi za utvrđivanje nejednakosti među ljudskim bićima (str. 63–70).

40 Vidi Stanley Cohen, *States of Denial*, Polity Press (Oxford, 2001).

uzajamno su se isključivala. Pored toga što je trebalo da doprinese promociji demokratskih vrednosti i stabilizaciji demokratskih institucija, južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje bila je efikasna i u simboličkoj ravni, to jest u posredovanju između sukobljenih narativa.

Raspravljajući o mogućnostima izgradnje identiteta u društvu nastalom na ostacima aparthejda, Aleta Norval pita: “Koje su posledice priznanja da je identitet drugog konstitutivan za 'ja' u situaciji u kojoj će aparthejd postati stvar prošlosti?” I odgovara: “Društvo nastalo posle aparthejda biće onoliko drugačije od aparthejda koliko je sam aparthejd prisutan u njemu kao njegovo drugo. Umesto da bude zauvek izbrisan, sam 'aparthejd' će morati da preuzme ulogu elementa koji čuva otvorenim odnos prema drugome, i služiće kao reč-čuvar protiv svakog govora koji tvrdi da može da stvori konačno jedinstvo.”⁴¹ Kao i Borejn sa svojim organicističkim metaforama, tako i Norval pokušava na svoj način da konstruiše novi sveobuhvatni, ali i stalno otvoreni identitetski obrazac za pripadnike novog društva nastalog posle aparthejda.

Borejnu i Norval zajedničko je insistiranje na tome da novi utemeljujući narativ, bilo u terminima nacije-kao-jedinstvenog-tela ili u terminima posle-aparthejdskog-identiteta koji čuva “aparthejd” kao svoje drugo, treba da obuhvati sve pripadnike južnoafričkog društva pod jednakim uslovima. Moguće je tvrditi da je južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje praktično stvorila osnovu za takav narativ. Nove ju-

žnoafričke vlasti nisu bile dovoljno jake da zločince privedu pravdi, iako jesu imale opštu podršku za sprovođenje demokratskih promena. Budući da su sudska sredstva bila nedostupna, samo je komisija za istinu i pomirenje mogla, u ime države, da obavi posao priznanja prošlih patnji i tako prekomponuje simboličku ravan. Komisija je prilagodila narative obe strane: priznavši patnje obespravljenih, komisija je javno priznala žrtvama svojstvo da mogu biti povređene kao jednako vredna ljudska bića, dakle kao punopravni građani. Ovo priznanje je, razume se, bilo retroaktivno, budući da u vreme kada su se zločini događali žrtva nije bila priznata kao jednako vredno ljudsko biće; takav status nisu joj obezbeđivale ni pravne norme ni dominantni narativ. Ovde, dakle, govorimo o nekoj vrsti pogodbe iznuđene ravnotežom snaga obe strane – amnestija za priznanje. Tako je komisija povukla jasnu granicu između prethodnog i novog režima; ona je podigla vladavinu prava nasuprot arbitrarnom/selektivnom zakonu; ona je označila tačku od koje će ubuduće “svi” građani biti tretirani kao jednaki pred zakonom. Zato je u južnoafričkom slučaju naglasak više bio na pomirenju nego na istini. Drugim rečima, istina je bila u službi pomirenja, i ni na koji način nije sama po sebi bila smatrana za vrednost. Slučaj bivšeg južnoafričkog predsednika pokazuje da je Komisija bila spremna da odustane od istine zarad pomirenja.⁴² Verujem da je jedino tako Komisija bila u stanju da doprinese konsolidaciji vlasti čija je

41 Citirano prema Laclau: 103

42 Borejn piše: “Bila je to tragedija što Bota nije svedočio pred Komisijom i odgovarao na optužbe protiv sebe” (Boraine, 2000: str. 216). Međutim, to nije bilo tragično zato što su Borejn i stotine i hiljade drugih ljudi koji su stradali pod režimom aparthejda želili da vide

legitimnost bila utemeljena na demokratskom učešću, pravdi i poštovanju ljudskih prava u uslovima krhke ravnoteže moći.

4.6. Južnoafričko i jugoslovensko iskustvo: kratka uporedna analiza

Ako je glavna svrha južnoafričke komisije bilo pomirenje a ne utvrđivanje i priznanje istine, i ako je pomirenje trebalo da prekomponuje utemeljujući narativ društva nastalog posle apartheidja, onda se nameću sledeći zaključci u poređenju južnoafričke komisije i njenog jugoslovenskog pandana. Južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje trebalo je da omogući ujedinjenje dve prethodno suprotstavljene društvene grupe u jedinstvenu naciju; jugoslovenska komisija trebalo je da se bavi posledicama najmanje dve vrste dezintegracija: nacionalne – u smislu državne – dezintegracije i nacionalnih – u smislu etničkih – podela. Južnoafrička komisija trebalo je da posreduje između dva sukobljena konstitutivna narativa i od njih sačini jedan utemeljujući narativ; jugoslovenska komisija težila je da nekako opravda dezintegraciju države i etničku podelu. Južnoafrička komisija trebalo je da doprinese uspostavljanju i stabilizovanju multikulturnog i multietničkog društva; jugoslovenska komisija pred sobom nije

imala takve ciljeve: posle intervencije i ulaska NATO-a na Kosovo, što je Kosovo praktično učinilo nezavisnim u odnosu na Srbiju, prema najnovijem popisu gotovo 85% građana Srbije čine etnički Srbi. Južnoafrička komisija trebalo je da stvori uslove u kojima će biti moguće da žrtve i počinioци zločina žive u miru jedni pored drugih; jugoslovenska komisija nije pred sobom imala ni ovaj zadatak: žrtve i počinioци zločina uglavnom su se našli na različitim stranama granice novouspostavljenih država. I, bar što se Srba tiče, kako je to fino formulisao Vojin Dimitrijević, oni su se između sebe već pomirili (Dimitrijević V., 2001: 74). Priznanjem kršenja ljudskih prava i nezakonitih postupaka, južnoafrička komisija doprinela je legitimnosti reformisanih pravnih i demokratskih institucija; priznanjem zločina koje je počinila srpska strana, jugoslovenska komisija bi neminovno doprinela utvrđivanju konstitutivnih narativa, pa dakle i legitimnosti institucija formiranih u državama nastalim raspadom Jugoslavije. Teško je zamisliti da bi ova 24 člana Komisije bila voljna da učine nešto slično. Konačno, južnoafrička komisija trebalo je da radi unutar granica jedne države; ne bi imalo previše smisla ako bi bilo koja komisija koju bi formirala srpska strana istraživala isključivo zločine počinjene na terito-

74

Botu “bačenog u tamnicu”: “Sve što smo mi želili bilo je to da on izađe pred Komisiju, a mi bismo s njim postupali pažljivo i sa poštovanjem” (Boraine, 2000: str. 204). Pa ipak, uprkos obećanoj “pažnji i poštovanju”, Bota je odbio da se pojavi pred Komisijom. I zbog toga čak nije bio ni osuđen, iako je to bila sankcija za one koji odbiju da svedoče (Boraine, 2000: str. 216). A sledeći navod moguće je objašnjenje preokreta u sudskom sporu Bota protiv Komisije (Boraine, 1995: pp. 200–218): “Bota je imao jaku podršku mnogih bivših generala, uključujući i Magnusa Malana, bivšeg ministra odbrane i bivšeg načelnika Južnoafričkih oružanih snaga. Među ostalima koji su podržavali Bota bili su i Konstan Viljoen, bivši načelnik oružanih snaga, Johan van der Merv, bivši šef policije, i drugi penzionisani vojni generali” (Boraine, 1995: p. 203).

riji Srbije, uprkos logičnom mišljenju Vojina Dimitrijevića da bi to bilo jedino koherentno rešenje (3.2).

Teško je reći da li bi ova zapažanja mogla da se uopšte. Moguće je tvrditi da bi komisije za istinu imale šansu da budu uspešne ako rade isključivo unutar institucionalnih okvira jedne države. Moguće je tvrditi i da je komisija za istinu potrebna onda kada se ispostavi da je država u krizi: naime kada se pokaže potreba da se iznova konceptualizuju njene osnovne premise. Koliko je meni poznato, jugoslovenski slučaj je prvi u kojem je jedna komisija za istinu u svom radu morala da prelazi preko državnih granica. Pa ipak, bez obzira na to da li baš zbog toga slučaj jugoslovenske komisije razotkriva opštiya ograničenja u radu sličnih komisija ili je to bilo nerešiv problem samo u ovom jednom konkretnom slučaju te se otuda to iskustvo ne može uopštavati; verovatno je da bi ubuduće trebalo voditi računa i o ovom aspektu rada nekih novih komisija. Na kraju, moguće je zaključiti da, ako sve druge svrhe ostavimo po strani, što se tiče samog pomirenja – ključnog cilja južnoafričke Komisije – jugoslovenska Komisija nije mogla ništa drugo do da bude neuspešna.

Zbog svega što je rečeno, južnoafrička komisija nije trebalo da bude uzor jugoslovenskoj komisiji. Iz Borejnovih primedbi o tome da je nužno osnovati regionalnu komisiju za istinu i pomirenje, to jest da treba uspostaviti regionalnu saradnju između ovakvih komisija, očito je da je on razmišljajući u ulozi savetnika u jugo-

slovenskom slučaju upao u zamku “pomiriteljske” logike.⁴³ “Neophodno je izgraditi mostove koje su zločin, mržnja i propaganda razorili, i to ne samo mostove od kamena i čelika, već i mostove između srca i uma... neophodno je težiti zeceljivanju rana, regionalnom i nacionalnom jedinstvu unutar duboko podeljenih zajednica. Stoga, naš pristup bi trebalo da bude holistički, neophodno je da se na jedan sveobuhvatan način posvetimo pravdi, istini, pomirenju i institucionalnim reformama.”⁴⁴ Šteta je što se Koštunica, Svilanović, Borejn i ostali nisu opredelili za neki drugi uzor. Nije bilo dovoljno osloniti se na sličnosti između počinjenih zločina i potreba za uspostavljanjem vladavine prava; trebalo je uzeti u obzir i druge aspekte jugoslovenskog slučaja. Na primer, trebalo je razmisliti o tome koja je to pogodba u Srbiji bila moguća s obzirom na krhku ravnotežu snaga i nedostatak podrške za demokratsku tranziciju društva.

ZAKLJUČNE PRIMEDBE

Neke pouke mogu se izvući iz neuspeha jugoslovenske komisije: put kojim je ona išla očigledno nikuda ne vodi. Ima li drugih puteva? Ima ih, i na njih je ovde već ukazano (3.2).

Pomirenje je tek jedna od mogućih svrha komisija za istinu, i to upravo ona koja je sticajem okolnosti u jugoslovenskom slučaju manje bitna od drugih. Ljudi koji su se borili u sukobima na prostoru Jugoslavije tokom devedesetih – branioци i napadači – uglavnom više ne žive u

43 <http://www.danas.org/programi/interview/2001/11/20011120064249.asp>;

http://www.b92.net/trr/2001/diskusija/index.php?lang=srpski&nav_id=42424

44 http://www.b92.net/trr/2001/diskusija/index.php?lang=srpski&nav_id=42424

istoj državi. Bosna i Hercegovina jeste izuzetak u ovom pogledu, ali o tome je ovde dovoljno reći – izuzetak koji svojom federalnom/konfederalnom organizacijom i napetim odnosom između entiteta potvrđuje pravilo. Pravosudne institucije (poput Suda u Hagu na primer) mogu da učine mnogo više za međunacionalno (državno i etničko) pomirenje u regionu nego komisije za istinu. Pa ipak, moguće je tvrditi da je Srbiji i dalje potrebna jedna takva komisija, a na ključni razlog ukazao je Nenad Dimitrijević:

Radi se jednostavno o tome da srpski nacionalni identitet više ne postoji. Projekat koji je bio usmeren na homogenizovanje svih Srba u *Veliko Jedno* u potpunosti je uništio naciju. Ono što ideološki planeri nastoje da nametnu u obliku 'neprekinutih tradicija i istinskog identiteta' puki je nacionalistički misticizam, koji misli o ljudskim bićima samo kao o instrumentima za

ostvarenje ekspanzionističkih ciljeva i očuvanje unutrašnjeg *status quo*. (Dimitrijević N., 2000: 16)

Danas, na početku 2004, teško je definisati srpsku naciju u smislu nacije-države: država u kojoj danas uglavnom žive etnički Srbi nema suverenitet na svojoj još uvek formalno priznatoj teritoriji, granice joj nisu jasno i nedvosmisleno određene, ustav joj je neprikladan, nema parlament ni predsednika. Autoritet sadašnje republičke vlade osporen je rezultatima prošlogodišnjih decembarskih izbora. To su učinci agresivne, ekspanzionističke i isključive politike koja je bila prihvaćena kao najbolje sredstvo za rešavanje srpskog nacionalnog pitanja. Ne postoji konsenzus oko toga koje su promene potrebne Srbiji. Ne postoji opšta podrška tranziciji ka demokratiji. Rezultati izbora održanih u periodu 2000–2003. pokazuju da je biračko “telo” u Srbiji gotovo raspolučeno:⁴⁵

76

Političke grupe	Septembar 2000. (savezni parlamentarni izbori)	Septembar 2000. (predsednički izbori)	Decembar 2000. (republički parlamentarni izbori)	Septembar 2002. (predsednički izbori)	Decembar 2003. (republički parlamentarni izbori)
Pristalice stranaka koje su formirale vladu posle izbora iz oktobra 2000.	2,0	2,4	2,4	2,11	2,0
Pristalice stranaka koje su formirale ili podržavale režim pre izbora iz oktobra 2000.	1,9	2,08	1,2	1,1	1,4
Ostali	0,283	0,144	0,141	0,159	0,3
Izlaznost	4,86 (75 %)	4,9 (75 %)	3,74 (58 %)	3,55 (55 %)	3,8 (59 %)

Brojevi (dati u milionima) glasova osvojenih na izborima održanim u periodu 2000–2003.

45 Tabela je preuzeta iz izveštaja Dušana Pavlovića za Institute for War and Peace.

U većini država koje su imale komisiju za istinu postojao je manje-više opšti stav da su potrebne demokratske reforme. Takav stav, potvrđen izbornim rezultatima, predstavljao je osnovu za rad komisije. Za uzvrat, svojim radom komisija je doprinosila učvršćivanju tog stava. Međutim, ne znamo da li bi neka komisija mogla da proizvede konsenzus ili da utiče na formiranje konsenzusa o potrebi za demokratske promene u društvu; dosad još nije bilo takvih slučajeva. Izazovno je razmišljati o tome da li jedna komisija za istinu može da pomogne ljudima u odlučivanju za koje od mogućih društvenih promena da se opredele. Ako se osnuje nova komisija za istinu u Srbiji – a Nenad Dimitrijević uverljivo tvrdi da nova komisija jeste potrebna⁴⁶ – ona će neminovno učestvovati u političkim borbama vezanim za donošenje odluke o prirodi potrebnih promena. Razotkrivanjem kolektivističkih ideologija uvijenih u velove nacionalnih fantazama i usredsređivanjem na kršenje individualnih političkih i ljudskih prava počinjenih od strane srpskih vlasti i oružanih formacija u neposrednoj prošlosti, nova komisija za istinu može da doprinese utvrđivanju i jačanju narativa ljudskih prava kao konstitutivnog za društvo u nastajanju i njegove institucije.

U jesen i zimu 2003/2004. godine, kada sam pisao ovaj tekst, internet strana Komisije za istinu i pomirenje još je bila dostupna za posetioce. Od proleća 2004, međutim, umesto dokumenata, na internet adresi komisije posetilac može da razgleda samo poruke i fotografije pornografskog sadržaja. Izvinjavam se čitaocima koji su u želji da provere navode iz teksta na navedenim adresama naišli na sadržaje koje tu nisu očekivali. Istovremeno molim, koga god, da se internet adresa komisije ukine ili da se na nju vrati sadržaj koji je tamo prvobitno stajao.

Zahvaljujem se profesoru Nenadu Dimitrijeviću, što je imao strpljenja da sa mnom često razgovara o pitanjima kojima se bavi ovaj tekst i što me je uputio na građu koju sam koristio.

46 Vidi Nenad Dimitrijević, "Suočavanje s lošom prošlašću: treba li Srbiji i Crnoj Gori komisija za istinu?", *Reč* br. 71, septembar 2003, str. 65–83.

REFERENCE

Boraine, Alex, 2000, *A Country Unmasked*, Oxford University Press (Oxford and New York); *Žemlja zderane maske*, prevela Jelena Stakić (Beograd: Edicija Samizdat, 2001).

Boraine, Alex, 1995, "Introduction," u: Alex Boraine i Janet Levy (ur.), *The Healing of a Nation, Justice in Transition* (Cape Town), str. xiv–xxiv; *Žalečenje nacije*, prevela Vanja Savić (Beograd: B92, 2000).

Gojković, Drinka, 2000, "Budućnost u trouglu: o krivici, istini i promeni", *Reč* br. 57, str. 17–24 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/57/17.pdf>).

Gojković, Drinka, 1998, "Za početak, skica", *Reč* br. 42, str. 135–141 (<http://host.sezampro.yu/rec/9802/REC98024.htm>).

Dimitrijević, Nenad, 2003, "Suočavanje s lošom prošlošću: treba li Srbiji i Crnoj Gori komisija za istinu", *Reč* br. 71, str. 65–83 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/71/65.pdf>).

Dimitrijević, Nenad, 2001, *Slučaj Jugoslavija* (Beograd: Edicija Reč).

Dimitrijević, Nenad, 2000, "Prošlost, odgovornost, budućnost", *Reč* br. 57, str. 5–16 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/57/5.pdf>).

Dimitrijević, Vojin, 2001, "Izgleđi za utvrđivanje istine i postizanje pomirenja u Srbiji", *Reč* br. 62, str. 69–74 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/62/69.pdf>).

Dragović-Soso, Jasna, 2002, "*Saviours of the Nation.*" *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (London: Hurst and Company); "*Spasioci nacije*", prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).

Hayner, Priscilla B., 2001, *Unspeakable Truths. Confronting State Terror and Atrocity*, Routledge (New York and London); *Neizrecive istine*, prevela Gordana Vučićević (Beograd: Edicija Samizdat, 2003).

Huyse, Luc, 1995, "Justice After Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past," u: Neil J. Kritz (ur.), *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, Vol I, United States Institute of Peace Press (Washington D.C.), str. 337–349; "Pravda posle tranzicije: Kakav odnos elite koje nasleđuju diktatorske režime imaju prema svojim prethodnicama", *Reč* br. 57, mart 2000, str. 131–142 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/57/131.pdf>).

Jović, Dejan, 2000, "The Breakdown of Elite Ideological Consensus: The Prelude to the Disintegration of Yugoslavia", neobjavljena doktorska disertacija, Department of Government, London School of

Economics and Political Science; autorov prevod s engleskog objavljen je pod nazivom *Jugoslavija – država koja je odumrla* (Beograd: Edicija Reč, 2003).

Laclau, Ernesto, 1995, "Universalism, Particularism and the Question of Identity," u: John Rajchman (ur.), *The Identity in Question* (New York and London: Routledge), str. 93–108.

Logar, Svetlana i Srđan Bogosavljević, 2001, "Viđenje istine u Srbiji", *Reč* br. 62, str. 7–34 (<http://www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/62/5.pdf>).

Milosavljević, Olivera, 2002, "Zloupotreba autoriteta nauke", u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata* (Beograd: Edicija Samizdat), str. 340–374.